

Juraj Janto
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Socialistická Bratislava – premeny fyzického a sociálneho priestoru mesta

Socialist Bratislava – transformation of the physical and social
space of the city

Abstract

The study focuses on the transformation in social and physical space of Bratislava which occurred after socialism was established in 1948. These changes had their parallels in other historical periods and in other countries. The author claims that the new communist government sought to bring about changes in the four categories, namely, it tried: (1) to legitimize its power in the history of the city and connect it with acceptable past; (2) to involve the city in the current social changes and processes; (3) to appropriate the physical space of the city; and (4) to restructure the city's population. These intentions had their concrete and specific manifestations in the capital of Slovakia.

Key words: socialism, city, physical and social space, Bratislava

* * *

Abstrakt

Štúdia sa venuje transformácii v sociálnom a fyzickom priestore Bratislavy, ku ktorej dochádzalo po nastolení socializmu v roku 1948. Tieto zmeny mali svoje paralely aj v iných historických obdobiach a v iných krajinách. Autor tvrdí, že nová komunistická vláda sa usilovala o zmeny v štyroch rovinách. Išlo jej o legitimizovanie svojej moci v dejinách a spojenie mesta s prijateľnou minulosťou (1); zapojenie mesta do aktuálnych spoločenských zmien a procesov (2); privlastnenie fyzického priestoru mesta (3); a zmenu štruktúry obyvateľov mesta (4). Tieto zámyery mali v hlavnom meste Slovenska svoje konkrétne a špecifické prejavy.

Kľúčové slová: socializmus, mesto, fyzický a sociálny priestor, Bratislava

Data wplywu: 31.12.2016

Data akceptacji: 05.09.2017

Po nástupe socializmu v Československu vo februári 1948 sa začali v krajine rozsiahle spoločenské a hospodárske zmeny, ktoré vyplývali z ideológie nového režimu a vzorov uplatňovaných v Sovietskom zväze. Tieto premeny neobišli ani sídelné útvary s vyššou hustotou obyvateľstva a väčšou heterogenitou jeho zloženia – mestá. Zvlášť boli zvýraznené v politických, ekonomických a kultúrnych centrách, akým bola aj Bratislava ako hlavné a najväčšie mesto Slovenska¹. Preto sa komunistická vláda osobitne usilovala o transformáciu sociálneho i fyzického priestoru – a to v synchrónnej aj diachrónnej rovine tak, aby zodpovedal novým politicko-ideologickým potrebám.

S obdobnými procesmi menších či väčších premien, ktoré súviseli s nástupom novej politickej moci, mala Bratislava skúsenosti už z nedávnej minulosti, najmä v rokoch 1918 (vznik Československej republiky) a 1939 (vznik Slovenskej republiky). Každý režim totiž potreboval (historicky, demograficky, vizuálne) legimitizovať svoju vládu a minimalizovať stopy predchádzajúcej moci. A podobné paralely úsilia o „osvojenie“ si priestoru miest prebiehali aj v ďalších krajinách sovietskej sféry vplyvu². Špecifikom Bratislavy počas obdobia socializmu (1948–1989) sú teda skôr konkrétne miestne podoby týchto zmien v kontexte celospoločenského vývoja³. Tým sa venujem aj vo svojej štúdii. Jej cieľom je pokus o popis kľúčových javov, ktoré prebiehali v socialistickej meste, o interpretáciu v podobe ich kategorizácie a hľadanie vzájomného prepojenia, príčin a dôsledkov.

Úsilie o transformáciu sociálneho a fyzického priestoru Bratislavy po roku 1948 tak, aby vyhovoval novým politicko-ideologickým a spoločenským potrebám, môžeme konkretizovať v štyroch zámeroch, rovinách⁴. Novej komunistickej vláde komunistov išlo predovšetkým o

1. legimitizovanie ich moci v dejinách, spojenie mesta s prijateľnou minulosťou;
2. zapojenie mesta do aktuálnych spoločenských zmien a procesov;
3. privlastnenie si fyzického priestoru mesta;
4. zmenu (fyzickú i mentálnu) obyvateľstva mesta – „sformovanie nového Bratislavčana“.

¹ Hoci Bratislava (v r. 1945 – 1968) nemala oficiálne štatút hlavného mesta Slovenska (získala ho až so vznikom federácie v r. 1969), predsa sa za také pokladala. Bola sídlom ústredných (aj keď s oklieštenými právocami) slovenských politických a spoločenských organizácií (Slovenská národná rada – SNR, Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska – ÚV KSS a pod.).

² Spomeňme len obnovu vojnou zničenej Varšavy pod priamym patronátom prezidenta B. Bieruta; výstavbu „ideálneho socialistickeho mesta“ na okraji Krakova – Novej Huty; Ceausescovu prestavbu Bukurešti, ktorej padla za obeť veľká časť historického mesta a pod. Viď. tiež zborník Soukupová B., Luther D., Salner P. (eds.) 2014, *Mýtus – „Realita“ – Identita. Socialistické metropole v zápasech o novou prítomnosť a vizi šťastné budúcnosti*.

³ Vývojom socialistickej Bratislavy sa zaoberali z etnológov najmä Salner (1998), Salner (2014) a Luther (2014), z historikov predovšetkým Zavacká (2012).

⁴ Tieto roviny sú mojou interpretáciou zásadných premien, ku ktorým v meste dochádzalo v rokoch 1948 až 1989, zvlášť intenzívne najmä v 50. rokoch.

Pre každú z uvedených rovín sú charakteristické špecifické aktivity, ktoré viedli k jej naplneniu. Okrem toho boli tiež navzájom prepojené a ovplyvňovali sa. Úsilie „zakotviť“ v dejinách (1) a byť súčasťou súdobých premien (2) našlo svoj výraz vo fyzickom priestore (3) a naopak zmeny v ňom podporovali úspešnosť v prvých dvoch zámeroch. Nového Bratislavčana (4) zase formovali aktivity vo všetkých predchádzajúcich troch rovinách a jeho formovanie naopak uľahčovalo ich realizáciu.

Legimitizácia v dejinách

Problémom Bratislavy boli ťažkosti s hľadaním jej dostatočného ukotvenia v prijateľnej proletárskej minulosti. Slovenskosť dejín mesta sa snažili zvýrazňovať už predošlé režimy, a to najmä prostredníctvom veľkomoravského a štúrovského obdobia, to však, aj vzhľadom na ich „feudálny“ či „buržoázny“ charakter, nemohlo po roku 1948 postačovať. A dejiny moderného komunistického hnutia boli skôr spojené s povstaleckou Banskou Bystricou, Liptovským Mikulášom (1. máj 1918), resp. Prešovom (sídlo Republiky rád, 1919). S Bratislavou sa spájala významná Vianočná dohoda (december 1943), ktorá zjednotila odbojové zložky a vytvorila predpoklady pre Slovenské národné povstanie (SNP), a tiež sídlo ilegálneho vedenia Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS). Ale v 50. rokoch to boli aj jej neprijateľní komunistickí signatári (G. Husák, L. Novomeský) odsúdení ako buržoázni nacionalisti. (Táto udalosť sa začalo zvýrazňovať až po r. 1969, keď sa G. Husák stal generálnym tajomníkom ÚV KSČ.) Napokon sa „významný“ medzník v dejinách predsa len našiel, a to v založení robotníckeho spolku Napred (1869) a v zakladajúcom kongrese Zväzu mladých komunistických robotníkov (5. 9. 1920)⁵. Význačnosť tejto udalosti dokázali propagandisti dostatočne vyzdvihnúť pre deti i dospelých, najmä prostredníctvom vtedajších tlačených médií⁶.

Okrem spájania s „novou“ minulosťou boli obyvatelia zbavovaní tej pôvodnej. Dialo sa to búraním či chátraním objektov, celých štvrtí, ich využitím na nový účel (napr. z Grasalkovičovho paláca sa stal Ústredný dom pionierov a mládeže K. Gottwalda), premenovávaním ulíc i samotnou zmenou obyvateľstva (viď. nižšie).

Aktuálne spoločenské zmeny

Bratislava mala byť nielen súčasťou aktuálnych politických kampaní a spoločenských zmien, ale (ako centrum Slovenska) mala byť príkladom v ich realizácii. Jednou z najdôležitejších bolo združstevňovanie poľnohospodárskej pôdy a nútená premena individuálnej roľníckej výroby na kolektívnu. Tá sa však primárne týkala najmä vidieka, no riešenie sa našlo aj v tomto prípade. Pri kolektivizačnej celoštátnej kampani pomohlo vytvorenie tzv. veľkej Bratislavy po druhej svetovej vojne (v roku 1946) a začlenenie pôvodne samostatných vidieckych obcí (Rača, Vajnory, Karlova Ves, Devín, Petržalka a ďalších) do mesta. V nich bola ťažiskom obživy práve roľnícka práca, ktorá sa stala

⁵ Obidve udalosti sa uskutočnili v tom istom dome na súčasnej Dunajskej ulici 48.

⁶ Viac sa problematike venuje Zavacká 2012, s. 192–194.

predmetom významného spoločenského prerodu. V mestských častiach prebehlo združštenie, ktorého výsledkom bol vznik vlastných Jednotných roľníckych družstiev (JRD). Tak Bratislava mohla sledovať vlastné dodávky poľnohospodárskych plodín, výkony svojich traktoristov a družstevných roľníkov; zapojila a podieľala sa na kolektivizácii⁷.

Ďalšou z celoštátnych úloh bolo rozsiahle budovanie ťažkého priemyslu. To si vyžadovalo stále i nárazové pracovné sily. Ich celoštátny organizovaný nábor do baníctva a hutníctva – tzv. Lánska akcia⁸ sa realizovala medzi pracovníkmi mestskej administratívy. Ďalej medzi zamestnancami mestského Komunálneho podniku, bývalými drobnými živnostníkmi (čašníci, holiči, obuvníci a pod.). Okrem krátkodobých brigádnikov bolo potrebné nasmerovať do baníckych profesií aj absolventov základných škôl. Agitácia do učilíšť sa diala prostredníctvom besied, exkurzií, záujmových krúžkov. Na tento účel bola v Pionierskom paláci⁹ (bývalom a súčasnom Grasalkovičovom paláci, sídle prezidenta) vybudovaná dokonca aj umelá banská chodba.

Zapojenie mesta do socialistickej súčasnosti sa dialo aj prostredníctvom mestských rituálov a slávností. Osobitne sa pripomínalo prevzatie moci komunistami (25. 2. 1948) ako dňa Víťazstva pracujúceho ľudu. Sviatok práce 1. mája, známy už aj z predchádzajúceho obdobia, sa stal veľkolepou verejnou komunistickou manifestáciou s povinným sprievodom všetkých pracujúcich. Veľký lampiónový sprievod žiakov bratislavských škôl sa zase konal v predvečer osláv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie (VOSR). Tým sa začal Mesiac československo-sovietskeho priateľstva s množstvom ďalších podujatí. Aj existujúce tradičné sviatky, najmä tie s náboženským obsahom, sa pokúšali ideológovia transformovať do novej podoby. Tak sa z Vianoc mali stať oslavy zimy, pokoja a šťastia s vítaním Deda Mráza, ktorý so svojim sprievodom prechádzal na ozdobenom koči mestom.

Pretváranie fyzického priestoru mesta

Prvou z aktivít, ktorá smerovala k „privlastneniu“ si mestského priestoru novým režimom bolo premenovávanie ulíc a námestí. Tak staršie názvy v Bratislave nahradila napríklad Ulica (i most) Červenej armády, Ulica Sovietskych hrdinov, Leninovo námestie, Gottwaldovo námestie; Marxova, Kalininova, Čapajevova ulica a pod¹⁰. O dô-

⁷ Toto reflektovali napr. aj vlastivedno-etnografické monografie mestských častí Bratislavy o Vajnorochoch, Záhorskej Bratislave a Rači, ktoré vznikli na Katedre etnografie a folkloristiky FiF UK od konca 70. rokov 20. storočia.

⁸ Podľa jej vyhlásenia prezidentom K. Gottwaldom na zámku v Lánoch v roku 1949.

⁹ Ústredný dom pionierov a mládeže K. Gottwalda.

¹⁰ Ulice boli okrem vtedajších československých a sovietskych komunistických predstaviteľov a hrdinov pomenované aj po podobne významných osobnostiach z iných, najmä v socialistickej bloku spriatelovaných, štátov. Tak napr. mená poľských revolucionárov niesli od prelomu 70.–80. rokov ulice najväčšieho slovenského sídliska Bierutova, Sawickej, Waryňského (tiež po národnom buditeľovi Cichowskom a po známej vedkyňi Curie-Sklodowskej. Ulica dodnes existuje s týmto pomenovaním).

ležitosti takýchto zmien pre politickú moc a o jej dejinných (i súčasných) paralelách svedčí aj zmena názvov dvoch ústredných verejných priestorov v Bratislave – (súčasného) Hlavného námestia a Námestia Slovenského národného povstania (SNP). V 20. storočí obidva plnili (a plnia) veľmi významné sociálne funkcie. To prvé ako centrum starého historického mesta (pôvodne obohnaného hradbami) malo predovšetkým historicko-identifikačnú funkciu a slúžilo najmä (až do 90. rokov v parkovej úprave) ako oddychový priestor. Námestie SNP, tesne nadväzujúc na Staré mesto, sa stalo akoby symbolom i dejiskom novodobých spoločenských procesov; pôvodne vo funkcii trhového a korzoového miesta (od r. 1910 s prvou budovou tržnice na Slovensku), neskôr súbežne tiež ako miesto na politické zhromaždenia.

Vypuknutie 1. svetovej vojny v roku 1914 urobilo symbolický koniec za „dlhým“ 19. storočím a znamenalo vstup do nového. Hlavné námestie dostalo vtedy názov po vtedajšom panovníkovi monarchie Františkovi Jozefovi – zrejme ako symbolu všetkého „starého, dobrého, tradičného“, za čo je hodné vo vojne bojovať aj zomrieť. Dva roky po vzniku Československej republiky, v roku 1920, bolo miesto premenované na Masarykovo námestie – symbolom stability bol prvý prezident nového štátu. V roku 1939 sa stal zárukou „nového“ poriadku Slovenskej republiky nemecký ríšsky kancelár, a tak aj námestie zmenilo názov na Hitlerovo. Po vojne sa vrátilo k svojmu predošlému názvu, ale v roku 1953 „buržoázneho“ prezidenta nahradil dátum oslobodenia Bratislavy Červenou armádou – 4. apríl. V roku 1990 dostal tento centrálny priestor Starého mesta výstižný a „nekonfliktný“ názov – Hlavné námestie, čím sa vrátil k označeniu, ktoré už v dejinách malo pred dramatickými zmenami 20. storočia.

Druhé z námestí dostalo počas 1. svetovej vojny názov po predstaviteľovi spriatelenej nemeckej mocnosti – cisárovi Viliamovi (Wilhelmovi) II. V roku 1921 sa z neho stalo Námestie Republiky a v roku 1938 ho premenovali po zakladateľovi a dlhoročnom predsedovi Slovenskej ľudovej strany Andrejovi Hlinkovi. V roku 1945 bolo premenované – opäť po predstaviteľovi spojeneckej krajiny – na Stalinovo námestie. Zmeny súvisiace s odsúdením kultu osobnosti sa v jeho názve prejavili až v roku 1962, keď získalo svoj dnešný názov – Námestie Slovenského národného povstania (SNP).

S týmto námestím úzko súvisí aj ďalšia z výrazných snáh symbolicky ovládnuť priestor. V roku 1949 tu postavili bronzovú sochu J. V. Stalina¹¹, pod ktorej „dohľadom“ sa potom vyše jedno desaťročie konali 1. májové manifestácie, oslavy sviatkov, pionierske sľuby a iné zhromaždenia. Neskôr ju odstránili a spolu s premenovaním nahradili dnešným povstaleckým súsoším.

K ďalším výrazným prvkom patrila od r. 1973 v Bratislave impozantná socha milicionára na Račianskom mýte a od 80. rokov súsošie s „prvým robotníckym prezidentom“ (1948–1953) Československa Klementom Gottwaldom na dnešnom Námestí Slobody.

¹¹ Samotný fakt, že bola (údajne) odliata z roztavenej sochy A. Hlinku, ktorá stála od r. 1941 vo Vrútkach a tá zasa zo sochy T. G. Masaryka, výstižne svedčí o symbolických významoch dejinných zratov.

Okrem sôch vyrástli v meste aj nové výrazne dominanty, ktoré sa včlenili do jeho charakteristickej podoby. V roku 1960 bol otvorený Slavín – monumentálny pamätník na cintoríne sovietskych vojakov. Jeho miesto na kopci nad mestom mu zabezpečilo širokú viditeľnosť¹². Druhý most cez Dunaj – Most SNP (1972) sa stal predpokladom rozsiahlej výstavby nového sídliska v Petržalke na pravom brehu rieky¹³. Žiaľ, za obeť mu padla značná časť bratislavského Podhradia vrátane historicky hodnotných častí Vydrice a synagógy v maurskom štýle. K ďalším výrazným stavbám patrili Park kultúry a oddychu (PKO, 50. roky), obchodný dom Prior spolu s hotelom Kyjev (1973), televízna veža na Kamzíku (1975), budova Slovenského rozhlasu v podobe obrátenej pyramídy (1983), budova Slovenského národného archívu (1983) a ďalšie. Niektoré z nich sa stali pevnou súčasťou dnešnej identity a pamäti mesta¹⁴.

Okrem týchto jednotlivých stavieb vzhľad mesta výrazne menila aj nová rozsiahla bytová výstavba najmä v podobe panelových sídlisk¹⁵. Socialistické mesto vizualizovali aj výklady obchodov a verejné priestory so znakmi režimu (zástavy, portréty, hviezda, kladivo, kosák atď.) a politickými heslami.

Mnohé chátrajúce historické objekty, zbúrané domy a štvrte, vyjadrovali vzťah moci ku všetkému „nepokrokovému“, ktoré malo ustúpiť modernizujúcej sa „krásavici na Dunaji“. Najmarkantnejšia sa stala spomínaná asanácia Podhradia s Vydricou, domov na Rybnom námestí spolu s neologickou synagógou, Suchého mýta, Kamenného námestia, Špitálskej ulice a ďalších, neskôr „rekonštrukcia“ zdevastovaného Ondrejského cintorína, v dôsledku ktorej boli odstránené mnohé cenné náhrobníky a pod. Došlo aj k zbúraniam väčšiny bývalých robotníckych kolónií¹⁶. Zanikli viaceré štvrte¹⁷ s ich osobitou atmosférou. Na druhej strane bol práve v tomto období zrekonštruovaný bratislavský hrad, ktorý bol ruinou už od 19. storočia.

Vnímanie týchto procesov búrania a novej výstavby malo a má subjektívny a generálne podmienený charakter, ktorý súvisí s emocionálnymi väzbami (vytvárajúcimi sa

¹² „Konkurenčnú“ vežu neďalekého kostola zbúrali.

¹³ Tento oceľový zavesený most vejárového dizajnu s reštauráciou na hlavici pylónu vo výške 85 m (so súčasným názvom UFO) vytváral protiváhu „feudálneho“ hradu na kopci a Dómu sv. Martina a mohol tak reprezentovať socialistickú Bratislavu.

¹⁴ Niektoré aj ako oceňované stavby. Most SNP bol v roku 2001 vyhlásený za stavbu storočia na Slovensku v kategórii mostné stavby a Slovenský rozhlas v kategórii spoločenské stavby. Proti myšlienke zbúrať bývalý obchodný dom Prior a hotel Kyjev sa zdvihla vlna občianskeho odporu. V prípade PKO – dejiska ročníkov Bratislavskej Líry, medzinárodnej výstavy kvetov Flóra a ďalších – však bola neúspešná, v roku 2014 bol zbúraný.

¹⁵ Keďže sa spája najmä s príchodom nových obyvateľov do mesta, budem o nej hovoriť nižšie.

¹⁶ Možno paradoxne práve v období, ktorého režim ideologicky preferoval proletariát. Na druhej strane, boli „smutným dedičstvom kapitalizmu a vykorisťovania“. Pozri tiež Janto 2015b.

¹⁷ Napr. v 60. rokoch vyššie spomínané Podhradie s Vydricou, domy na Rybnom námestí, vinohradnícko-remeselnícka štvrť v okolí Suchého mýta a i. V 70. rokoch v súvislosti s výstavbou nového sídliska tiež napr. stará Petržalka.

najmä v čase detstva a mladosti)¹⁸. Aj preto môžu byť niektoré súčasné stavby (napríklad Most SNP, hotel Kyjev) hodnotené negatívne i pozitívne zároveň (spravidla rôznymi generáciami).

K dôležitej zmene v meste patrilo aj „vytrácanie“ sa Dunaja zo života mesta. Regulácia jeho toku, ochranné hrádze i znečistenie smerovali k tomu, že poklesli až zanikli dovtedy samozrejmé javy ako kúpanie a rekreácia či rybolov. Dunaj sa stal viac bariérou, ktorú bolo treba prekonať mostmi a nebezpečným živlom, pred ktorým sa bolo treba chrániť. Na hornom toku bol zase prísne stráženou hranicou s Rakúskom¹⁹.

Zrod „nového Bratislavčana“

Vystahovávanie

Podobne ako sa menil fyzický vzhľad Bratislavy búraním a výstavbou, menili sa aj jej obyvatelia – odchodom (núteným i dobrovoľným) a prisťahovaním.

Podstatným zásahom nového politického vedenia do života mesta bolo úsilie zmeniť samotnú štruktúru obyvateľstva Bratislavy – eliminovať „nespoľahlivých“, reálnych či potenciálnych oponentov a zvýšiť podiel vrstvy lojálnej s režimom²⁰. Jednoducho, zbaviť sa ľudí, ktorí tvorili názorové stabilné spoločenstvo a mohli byť ohrozením pre režim.

Prvým zo základných nástrojov tohto úsilia bol nútený odchod a fyzické vystahovávanie nepohodlných osôb. Aj v tomto malo mesto už svoje skúsenosti (nútený odchod Čechov v r. 1939–1941, odsuny Židov v r. 1942). V období po vojne (1945–1948) to bolo vysídľovanie Nemcov, Maďarov a kolaborantov, len následkom čoho sa uvoľnilo viac ako 2600 bytov a domov.

Po komunistickom prevrate bola prvým z takýchto perzekučných opatrení tzv. *očista miest od reakcie* v období od novembra 1948 do septembra 1949. Zasiahla najmä významných politických predstaviteľov pred roka 1948, bývalých podnikateľov a majiteľov súkromných podnikov, odporcov režimu, osoby nezapojené do pracovného procesu či inak nedôveryhodné osoby. Národný výbor zrušil takto postihnutým zmluvu o užívaní bytu a vyzval ich na opustenie mesta. Títo občania si museli obstaráť do ôsmich dní byt mimo okresu Bratislava a ďalších veľkých miest. Ak tak neurobili, dostali úradne pridelené miesto pobytu a pracovné zaradenie. Mnohí z postihnutých sa však v tom čase už nachádzali vo väzení, v táborech nútených prác alebo, v lepšom prípade, v emigrácii. Celkovo bolo vystahovaných 435 osôb²¹. Zrejme by ich bolo aj viac, ale akcia bola po necelom roku zastavená z dôvodu neschválenia vrcholným politickým orgánom (ÚV KSS).

¹⁸ Aj preto sú podľa Salnera (2014) označenia ako „smrť mesta“, či „stratené mesto“ v dôsledku búrania za socializmu mýtom, keďže nešlo o jednosmerný a jednostranný proces.

¹⁹ Viac v Janto 2014.

²⁰ Na rozdiel od predchádzajúcich období sa „hraničná čiara“ viedla už nie po etnickej, ale hlavne po triednej línii, aj keď to nemuselo platiť pre každý prípad (viď. pozn. č. 22).

²¹ Bába 2001, s. 456.

Oveľa rozsiahlejšia a viac prepracovaná bola Akcia B (byty) v rokoch 1952–1953. Jedným z jej podstatných motívov bolo riešenie bytovej otázky a nedostatok bytov pre robotníkov, ktorí museli denné dochádzať do mesta za prácou (v tom čase bolo evidovaných asi 21 tisíc žiadostí o byt). Vládna moc videla pritom značné rezervy v bytoch, ktoré obývalo ešte veľa v minulosti „kompromitovaných živlov“. Ďalším zámerom bola aspoň čiastočná zmena „panských štvrtí“ na robotnícke. Konkrétna realizácia sa začala v máji 1952, keď bola pri ÚV KSS vytvorená zvláštna komisia poverená dôverným riadením celej akcie. Navonok vystupovalo bytové oddelenie Ústredného národného výboru (ÚNV). Zoznamy osôb určených na vysťahovanie vypracovávala Štátna bezpečnosť (Štb) v spolupráci s poverenictvami. Na zoznamy sa dostali rodiny bývalých ministrov, poslancov, exponentov atď. nepriateľských politických strán a organizácií; rodiny bývalých fabrikantov, podnikateľov, statkárov; rodiny zradcov, špiónov, záškodníkov a iných nepriateľov štátu. Zaraďovanie bolo často svojvoľné, nepodložené dôkazmi a ignorovalo aj vtedajší právny rámec. Jeho prostredníctvom sa riešili i osobné animozity alebo snaha dostať sa k atraktívnemu bytu. Po schválení navštevovali byty najčastejšie dvojčlenné komisie, ktoré urobili jeho prieskum a upovedomili jeho obyvateľov o vysťahovaní. Termín na opustenie priestoru sa pohyboval od jedného do pätnástich dní. Ak sa ľudia bránili, čakalo ich deložovanie s konfiškáciou osobných vecí v prospech štátu. Niekoľkým sa napriek tomu podarilo sťažnosťami, neobľomnosťou a rôznymi obštrukciami dosiahnuť zdržanie celého priebehu až do skončenia celej Akcie B a tým sa vyhnúť vysťahovaniu²².

Po uplynutí určenej lehoty bol byt zapečatený a všetko, čo v ňom ostalo, prepadlo v prospech štátu. Postihnutým občanom bolo pridelené bývanie v menších mestách alebo na vidieku; niektorí mali povolenie presťahovať sa aj k príbuzným. Ľudia sa často ocitli v pridelených nevyhovujúcich a neobývateľných stavbách, na ktorých prípadnú výmenu alebo opravu museli čakať. Smernice odporúčali na účely presťahovania využívať priestory „dedinských boháčov“, bývalých špekulantov ale aj notárov, obchodníkov a pod., takže sekundárne boli postihovaní aj ľudia na vidieku²³.

Vysťahovaným malo byť poskytnuté zamestnanie v stavebnom priemysle (kameňolomy, tehelne, vápenky, stavby), v lesníctve, na pílach, drevárskych podnikoch, v JRD či v iných menej významných závodoch. Rodinní príslušníci, ktorí mali viac ako šesťnásť rokov, boli uvoľnení z navštevovaných stredných a vysokých škôl a zaradení ako pracovný dorast. Pridelenie bytov i hľadanie zamestnania sa dialo v súčinnosti s príslušnými krajskými, okresnými a miestnymi národnými výbormi. Počas priebehu Akcie B od 3.7.1952 do 19.9.1953 bolo z Bratislavy vysťahovaných v sedemnástich etapách spolu celkovo 678 rodín. (Akcia B bola celoštátna a zasiahla aj ďalšie veľké mestá, napr. Martin,

²² Podľa spomienok etnologičky Magdalény Paríkovej, ktorej rodičia patrili medzi postihnutých Akciou B – pravdepodobne kvôli nemeckej národnosti jej matky – práve matkina „neobľomnosť“ zabránila nakoniec vysťahovaniu rodiny z Bratislavy a strate bytu.

²³ Oravcová 1992, s. 19.

Žilinu, Komárno, Nitrú.) Uvoľnené byty boli pridelované podľa zaradenia žiadateľov do štyroch kategórií (A, B, C, D). V prvej (A) kategórii bol ústredný, krajský a mestský výbor strany (KSS), bezpečnosť, armáda, československo-sovietsky inštitút. V nej bola pridelená polovica všetkých bytov. Došlo tak k zmene oproti pôvodným návrhom, v ktorých mali byť uprednostnení zaslúžili robotníci a úderníci. V ďalších troch kategóriách figurovali potom odbory, spoločenské organizácie, závody, vysoké školy a pod.

V súvislosti s politickým uvoľnením (po smrti Stalina a Gottwalda) bola Akcia B v septembri 1953 ukončená. Jej obeť sa však nedočkali žiadnej náhrady či rehabilitácie. V roku 1956 špeciálna komisia síce posudzovala sťažnosti, ktoré súviseli s priebehom akcie, ale väčšina z nich (208 z 215) bola zamietnutá ako neodôvodnené²⁴.

Fyzické vysťahovanie osôb z Bratislavy, ako jeden z hlavných prostriedkov komunistickej moci na zmenu štruktúry obyvateľstva mesta po roku 1948, postihlo približne 2500 osôb. Bolo typickým príkladom nespravodlivosti a porušovania ľudských práv v mene novej triednej morálky a v záujme novej politickej moci. „Masový nútený odchod príslušníkov mestotvorných vrstiev prispieval k definitívnemu rozbitiu štruktúry bratislavského spoločenstva a k likvidácii jeho tradičných hodnôt²⁵.“ Okrem toho sa mnohí tiež rozhodli pre dobrovoľný odchod z mesta i z republiky.

Príchod nových občanov

Zásadnejší vplyv na formovanie socialistickej Bratislavy mal prílev nových obyvateľov a jej kvantitatívny rast. Slovensko malo po druhej svetovej vojne stále prevažne vidiecky agrárny charakter, keď v mestách žila len štvrtina jeho obyvateľov. To sa malo zmeniť a krajina sa mala urýchlene industrializovať a urbanizovať. Okrem toho, že sa mestá považovali za ťažiskové body rozvoja spoločnosti a takpovediac hybnú silu modernizácie, bola táto snaha motivovaná aj ideologicky. Za oporu socialistickej moci sa pokladal priemyselný proletariát a práve mestá boli miestami „koncentrácie vedúcej sily spoločnosti – robotníckej triedy“ a „kryštalizačnými bodmi socialistickeho života“²⁶. Centralizácia a riadené plánovanie umožnili masívnu urbanizáciu, a tak sa na Slovensku za tridsať rokov zdvojnásobil počet obyvateľov miest a vyrovnal ho (v r. 1980) s vidiekom. Tento (najmä od 60. rokov) „akcelerovaný“ rast bol špecifikom aj v rámci krajín socialistickeho bloku. Kým industriálna urbanizácia prebiehala predovšetkým v 50. a 60. rokoch, nasledujúce dve desaťročia boli v znamení tzv. sekundárnej urbanizácie – intenzívnej bytovej výstavby, ktorá sa oneskorovala za industrializáciou a naplňovala najmä potreby terciárnej sféry. Desaťročie 1970–1980 je práve etapou najintenzívnejšieho rastu – akýmsi „fázovým zrýchlením“ urbanizácie. Špecifikom urbanizačného vývoja na Slovensku bola jeho urýchlenosť a redukcia na kvantitu, neúplnosť v technickej a sociálnej

²⁴ Bába 2001, s. 471.

²⁵ Salner 1998, s. 55.

²⁶ Zemko 1984, s. 11.

infraštruktúre, nivelizácia (často zámerná) pôvodných mestských hodnôt novými prístavbami, koncentračný a centralizačný charakter, preferencia miest na úkor vidieka (dedina „k dispozícii“ mestu). Prostriedkom i faktorom (extenzívnej) urbanizácie bolo budovanie nových obytných súborov – sídlisk. Uvedené celospoločenské procesy sa najviac prejavili v Bratislave.

Hoci úsilie smerujúce k typizácii a sériovosti bytových domov sa v Bratislave objavuje už skôr²⁷, po druhej svetovej vojne sa stal tento spôsob výstavby dominantný. V začiatkoch sa realizovala výstavba na princípe opakujúcich sa projektov (Mierová kolónia, Biely Kríž, 500 bytov). Neskôr (v r. 1952) bolo schválených niekoľko typov tehlových obytných budov, na základe ktorých sa budovali nové súbory (v Krasňanoch, Rači, na Miletičovej a Košickej ulici). Kontinuita s predvojnovým funkcionalizmom bola narušená nástupom pseudohistorického socialistického realizmu („sorely“) s klasickou murovanou technológiou a dekorativizmom (napr. domy na Miletičovej ulici, internát Mladá garda, Mičurinské stredisko – dnes Ekoiuventu). Voľná zástavba sa tu nahradila blokovou, s polouzavretými vnútornými priestormi, s ulicami a námestiami. Ďalší masívny rast výstavby umožnilo zavedenie nových technológií a materiálov – prefabrikovaných panelov, približne od konca 50. rokov²⁸. Šesťdesiate a sedemdesiate roky 20. storočia boli obdobím najintenzívnejšej výstavby panelových sídlisk²⁹. Výstavba sa spočiatku integrovala do staršej mestskej zástavby a sídliská vytvárali kompaktnú mestskú štruktúru (napr. Ružová dolina, Škultétyho a Kukučínova ulica, Podhradie). Tlak na rast počtu bytov viedol napokon k prevažujúcej výstavbe na okrajoch mesta (napr. Teplická 1961, Experimentálka 1962, Krasňany 1962; Ružinov 1968; Karlova Ves 1976; Dúbravka 1978; Lamač 1978; Dolné hony 1981). Posledná panelová výstavba sa potom sústredila na pôvodné vidiecke sídla na okraji mesta (Devínska Nová Ves 1987) a na kopcovitý terén (Dlhé diely).

Najrozsiahlejším projektom bolo vybudovanie najväčšieho slovenského sídliska Petržalka na území pôvodnej vidieckej obce. Hoci na základe medzinárodnej súťaže na výstavbu nového obytného súboru na pravom brehu Dunaja³⁰ boli vypracované zásady a odporúčania pre celkovú koncepciu prostredia, museli napokon ustúpiť tlaku na počet dostavaných bytov. S výstavbou nového sídliska sa začalo v roku 1973³¹. Obytné domy sa stavali vtedy prevládajúcou panelovou technológiou, pričom sa využilo zopár štandardizovaných typov. Ako prvá sa začala budovať obytná štvrť Háje (do r. 1983), keďže si

²⁷ viď napríklad robotnícke kolónie, obytné súbory Nová doba, UNITAS atď.

²⁸ Prvý panelový „Montdom“ bol postavený v roku 1956 v Bratislave na Kmetovom námestí. Prvé experimentálne sídlisko postavené technológiou liateho betónu – „Februárka“ bolo odovzdané do užívania v r. 1961.

²⁹ Výstavba domov sa realizovala často pozdĺž jednej dráhy žeriavu.

³⁰ Do súťaže vyhlásenej v roku 1967 sa zapojilo 84 kolektívov z 19 krajín. Ocenené návrhy sa zapracovali do zásad a odporúčaní, ktoré mali tvoriť jadro realizovanej koncepcie.

³¹ Rok predtým bol otvorený ďalší most cez Dunaj – Most SNP.

vyžadovala relatívne málo asanácií. Prvé byty boli odovzdané v roku 1976. Pokračovalo sa časťou Lúky (do r. 1986) a ako posledné boli dokončené Dvory (1989)³². Petržalka poskytla domov pre takmer 130 tisíc obyvateľov³³, zväčša takých, ktorí sa prisťahovali z iných kútov Slovenska a zásadne sa tak podieľala na samotnom náraste počtu Bratislavčanov. Panelové sídliská podstatne riešili problémy s nedostatkom bytov a poskytovali priestorový i hygienický štandard (ústredné kúrenie, elektrina, teplá voda) pre väčšinu obyvateľov. Pridelenie samostatného bytu pre mladú rodinu bolo významnou etapou v živote ľudí, ale viac-menej aj štandardom, čo bolo vymoženosťou režimu. Vďaka silnej dotačnej politike obyvatelia platili nízke poplatky za dodávky energií a kúrenie. Kritika sídlisk sa sústredila najmä na monotónnosť a stereotypnosť, konštrukčné a stavebné chyby, monofunkčnosť a, najmä v začiatkoch, na chýbajúcu občiansku vybavenosť. Napriek snahe bývalého režimu zabezpečiť bývanie pre všetkých, mesto nestačilo plne pokryť potreby, čo sa prejavovalo v nedostatku bytov³⁴, s rozsiahlou výstavbou sídlisk súvisí aj zmena charakteru bývalých samostatných obcí. Stará vidiecka zástavba s rodinnými domami bola takmer celá asanovaná (Petržalka, Karlova Ves), alebo zahľtená obytnými domami (Dúbravka, Lamač, Rača, Podunajské Biskupice atď.).

Najmä vďaka rozsiahlemu budovaniu sídlisk počas obdobia socializmu vzrástol počet obyvateľov Bratislavy oproti povojnovému stavu takmer trojnásobne – na vyše 400 tisíc. Drvivá väčšina z nich (okolo 90%) bývala práve na sídliskách. Hoci sa ideologická snaha o zmenu štruktúry obyvateľstva (v prospech robotníkov) celkom nepodarila, prinášala rýchly kvantitatívny nárast. Pre nových občanov bola však typická skôr absencia väzieb k mestu, odcudzenosť. Ľudia, ktorí v relatívne krátkom čase a vo veľkom počte prichádzali z celého Slovenska, nemali vzťah k pôvodným „prešpuráckym“ tradíciám a prvkom o to viac, že mnohé z nich boli, aj v dôsledku ďalších ideologicky motivovaných zmien, potláčané (napríklad zánik korza v 70. rokoch). K pozitívnym väzbám neprispievalo ani často nedobudované prostredie nových obytných súborov, z ktorého ľudia skôr hľadali víkendový únik vo svojich pôvodných sídlach (či aspoň v záhradách). Aj toto podstatne prispievalo k strate sociálno-kultúrnej kontinuity vo vývoji mesta.

Dlhoročným bývaním a postupným zžívaním sa s priestorom mesta sa začal formovať aj nový silnejší vzťah k Bratislave. Zvlášť v generácii, ktorá tu vyrástla a svoje detstvo spojila s panelákovými domami, sídliskami a ďalšími stavbami, ktoré vznikli počas socializmu³⁵.

Po spoločenskej zmene v roku 1989 ľudia začali vo väčšej miere objavovať, pripomínať a vytvárať si vzťah aj k jej minulosti.

³² V r. 1985 bol sprevádzkovaný ďalší Most hrdinov Dukly (v súčasnosti Prístavný most), v r. 1992 Most Lafranconi a v r. 2005 Most Apollo (ktorý nesie názov podľa niekdajšej rafinérie).

³³ V súčasnosti má v mestskej časti Petržalka trvalý pobyt takmer 110 tisíc obyvateľov.

³⁴ Janto 2015a.

³⁵ O čom svedčili aj spomínané protesty proti búraniu PKO, obchodného domu Prior a hotela Kyjev na Kamennom námestí.

Záver

Vývoj Bratislavy od nástupu socializmu v roku 1948 až do jeho pádu v roku 1989 bol kontinuítnym a zároveň rozporuplným procesom. Na jednej strane mesto prirodzene rástlo, rozširovalo sa, začleňovali sa doň okolité pôvodne vidiecke obce, rozvíjal sa priemysel, školstvo, terciárna sféra, rástli nové (aj v súčasnosti oceňované) stavby.

Diskontinuitu priniesol spoločenský zlom, ktorý predstavoval nástup novej moci, negatívne poznačil vývoj v meste ideologizáciou prebiehajúcich procesov, násilnými a umelými zásahmi do sociálnej štruktúry Bratislavy, nivelizáciou jej osobitej kultúry a hodnôt.

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA *Symbolické klasifikácie nebezpečenstva* (1/0421/17).

Bibliografia

- Báča L. 2001, *Akcia B – „očista“ miest*. [w:] *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989*, Vyd. M. Vaška, Prešov, s. 455–471.
- Luther D. 2014, *Mýtus socialistického mesta. Príklad Bratislavy*. [w:] Soukupová B., Luther D., Salner P. (eds.), *Mýtus – „Realita“ – Identita. Socialistické metropole v zápasech o novou prítomnosť a vízi šťastnej budúcnosti*, Urbánni studie, sv. 8, FHS Univerzita Karlova, Praha s. 53–66.
- Janto J. 2014, *The importance of the river in the city life (on the example of the Danube and Bratislava)*. [w:] *Aktuálne problémy etnoekologiji na zapade i vostoce slavianskogo mira*, Avers, Kirov, s. 91–97.
- Janto J. 2015a, *Socialistická Bratislava. Budovanie mesta v rokoch 1948 až 1989*, „Historická revue“, roč. 16, č. 2, s. 414–445.
- Janto J. 2015b, *Od robotníckych štvrtí k mestským sídliskám na príklade Bratislavy–Trnávky*. „Journal of Urban ethnology“, 13, s. 7–19.
- Oravcová M. 1992, *Správa o „očiste“*, „Historická revue“, roč. 3, č. 2, s. 18–19.
- Salner P. 1998, *Premeny Bratislavy 1939–1993*, Veda, Bratislava 1998.
- Salner P. 2014, *Mýtus zániku mesta. Bratislava v období socializmu* [w:] Soukupová B., Luther D., Salner P. (eds.), *Mýtus – „Realita“ – Identita. Socialistické metropole v zápasech o novou prítomnosť a vízi šťastnej budúcnosti*, Urbánni studie, sv. 8, FHS Univerzita Karlova, Praha s. 67–79.
- Soukupová B., Luther D., Salner P. (eds.) 2014, *Mýtus – „Realita“ – Identita. Socialistické metropole v zápasech o novou prítomnosť a vízi šťastnej budúcnosti*, Urbánni studie, sv. 8, FHS Univerzita Karlova, Praha.
- Zavacká M. 2012, *Premaloovať! Režimový obraz Bratislavy na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 20. storočia*. [w:] Dudeková, G. a kol., *Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*, Historický ústav SAV, Bratislava, s. 190–205.
- Zemko J. a kol. 1984, *Územný a sociálny rozvoj sídel*, Veda, Bratislava.